

อะไรไม่ใช่ทางได้แล้ว ก็เป็นอันจบสิ้นวิสุทธิข้อนี้

3) **ขั้นปทานปริญา** คือ **รู้ถึงขั้นละความหลงผิด ถอนตัวเป็นอิสระได้**

6. **ปฏิปทาญาณทัตถวิสุทธิ** ความหมดจดแห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนิน โดยสาระแท้ ๆ หมายถึง วิปัสสนาที่ถึงจุดสุดยอดด้วยอำนาจวิปัสสนาญาณ 8 กับวิปัสสนาญาณข้อที่ 9 คือสังขจัญโลมิกญาณ แต่พูดอย่างกว้าง ๆ วิสุทธิข้อนี้ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ 9 นั่นเอง คือ นับตั้งแต่อุทยัพพญาณที่พ้นจาก วิปัสสนูปกิเลสแล้วเป็นต้นไป จนสุดทางแห่งความเป็นปุถุชนหรือสุดวิปัสสนา วิปัสสนาญาณ 9 มีดังนี้

1. **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ** หรือเรียกสั้น ๆ ว่า **อุทยัพพญาณ(4)** ญาณอันตามเห็นความเกิดดับ คือ พิจารณาความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นปัจจุบันธรรมที่กำลังเกิดขึ้น และดับสลายไป ๆ ชัดเจน เข้าใจภาวะที่เป็นของไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่อยู่ในบังคับบัญชาตามความอยากของใคร หยั่งทราบวา สิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้น ครั้นแล้ว ก็ต้องดับไป ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด เมื่อเกิดการรับรู้หรือเคลื่อนไหวใด ๆ ในแต่ละขณะ ก็มองเห็นนามธรรม รูปธรรม และตัวรู้ หรือผู้รู้ ที่เกิดขึ้น แล้วทั้งรูปธรรมนามธรรมและตัวรู้นั้นก็ดับไปพร้อมกันทั้งหมด เป็นความรู้เห็นชัดแก่กล้า (พลวิปัสสนา) ทำให้ละนิจจสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญาได้

2. **ภังกานุปัสสนาญาณ** เรียกสั้นว่า **ภังกญาณ(5)** ญาณอันตามเห็นความสลาย คือ เมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้นชัดจนถี่เข้า ก็จะทำนึ่งเห็นเด่นชัดในส่วนความดับที่เป็นจุดจบสิ้น มองเห็นแต่อาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด

3. **ภยคุปฏฐานุปัสสนาญาณ** เรียกสั้นว่า **ภยญาณ(6)** ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณาเห็นแต่ความแตกสลายอันมีแก่สิ่งทั้งปวงหมดทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใดคติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องแตกสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

4. **อาทินวานุปัสสนาญาณ** เรียกสั้นว่า **อาทินวญาณ(7)** ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงล้วนต้องแตกสลายไป เป็นของน่ากลัว ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่าเป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

5. **นิพพิทานุปัสสนาญาณ** เรียกสั้นว่า **นิพพิทาญาณ(8)** ญาณอันคำนึงเห็นด้วยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพลิดเพลินติดใจ

6. **มฺหุจิกกัมยคาญาณ(9)** ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้ต้องการจะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

7. **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ** หรือ **ปฏิสังขญาณ(10)** ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อให้เห็นทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดเปลื้องออกไป

8. **สังขารุเปกขาญาณ(11)** ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารทั้งหลายต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามเป็นจริงว่า มันก็เป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้น

เป็นธรรมดา หรือเป็นธรรมดาของมันอย่างนั้นเอง จึงวางใจเป็นกลางทำได้ ไม่นินตียินร้าย ไม่ขัดใจ ตัดใจในสังขารทั้งหลาย แต่ก็นึกมองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงโน้มโน้มที่จะมุ่งแล่นไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารทั้งหลาย ญาณข้อนี้จัดเป็นสมาบัติวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่ถึงจุดสุด ยอด และเป็นญาณฐานคามินีวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรคอันเป็นที่ออกจากสิ่งที่ยึดหรือออกจาก สังขาร

9. สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ(12) ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจจ์ คือ เมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณก็โน้มโน้มแล่นมุ่งตรงสู่นิพพานแล้ว ญาณ อันคล้ายต่อการตรัสรู้อริยสัจจ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับถัดไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ

ต่อจากอนุโลมญาณ ก็เกิด โคตรกญาณ(13) (ญาณครอบโคตร คือญาณที่เป็นหัวต่อระหว่าง ภาวะปุถุชนกับภาวะอริยบุคคล) มาคั่นกลาง แล้วจึงเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยบุคคลต่อไป โคตรกญาณนี้ ท่านว่าอยู่ระหว่างกลาง ไม่จัดเข้าในวิสุทธิไม่ว่าข้อ 6 หรือข้อ 7 แต่ยอมให้นับเข้าเป็น วิปัสสนาได้ เพราะอยู่ในกระแสของวิปัสสนา

7. ญาณทัตตสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัตตะ คือ ความรู้ในอริยมรรค 4 หรือ มรรคญาณ(14) นั้นเอง ซึ่งเกิดถัดจากโคตรกญาณ เมื่อมรรคญาณเกิดแล้ว ผลญาณ(15) ก็เกิดขึ้นในลำดับถัดไปจาก มรรคญาณนั้น ๆ ตามลำดับของแต่ละขั้นของความเป็นอริยบุคคล ความเป็นอริยบุคคลย่อมเกิดขึ้นโดย วิสุทธิข้อนี้ เป็นอันบรรลุที่หมายสูงสุดแห่งวิสุทธิหรือไตรสิกขา หรือการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ทั้งหมด

ถัดจากบรรลุมรรคผลด้วยมรรคญาณและผลญาณแล้ว ก็เกิดญาณอีกอย่างหนึ่งขึ้นพิจารณา มรรค ผล พิจารณาภิเลสที่ละแล้ว ก็เลสที่ยังเหลืออยู่ และพิจารณานิพพาน (เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณาภิเลสที่ยังเหลืออยู่) เรียกชื่อว่า ปัจจเวกขณญาณ(16)¹ เป็นอันจบกระบวนการบรรลุมรรคผล นิพพานขั้นหนึ่ง ๆ

¹ ญาณต่าง ๆ ที่มีเลขลำดับกำกับอยู่ใน () ข้างหลังนั้น พึงทราบว่า ได้แก่ญาณที่อยู่ในสมัยหลัง ๆ ได้มีการนับรวมเขา เป็นชุดเรียกว่า ญาณ 16 หรือ โสฬสญาณ อันเป็นที่รู้จักกันดีในวงการบาเพ็ญวิปัสสนา โดยเฉพาะใช้ในการตรวจสอบที่เรียกว่า ลำดับญาณ และพึงทราบว่าในญาณ 16 นี้ เฉพาะมรรคญาณ และผลญาณสองอย่างเท่านั้น เป็นญาณ ชั้นโลกุตตระ ส่วนอีก 14 อย่างที่เหลือเป็นญาณชั้นโลกียทั้งสิ้น

อนึ่ง พึงสังเกตว่า วิปัสสนาญาณ 9 นั้น คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนับรวมสัมมสนญาณ(3) เข้าในชุดด้วย จึง เป็น วิปัสสนาญาณ 10 (สจฺดท.55)

บันทึกพิเศษท้ายบท

สำหรับผู้สนใจเชิงวิชาการ

บันทึกที่ 1 : คำว่า “บรรณนิพพาน”

คำว่า “บรรณนิพพาน” นี้ ใช้ตามที่เราเห็นว่าเป็นคำคั่นหูหรือพยางค์สำหรับคนทั่วไป แต่ความจริงคำที่ถูกต้องตรงกว่า หรือถือได้ว่าเป็นศัพท์เฉพาะสำหรับกล่าวถึงการบรรณนิพพาน ได้แก่คำว่า “สัจฉิกิริยา” (คัมภีร์รุ่นหลังใช้ สัจฉิกรณบ้าง; รูปกริยาเป็น สัจฉิกโรติ เป็นต้น ซึ่งแปลตามแบบว่า “การทำให้แจ้ง” แปลตามอรรถกถาว่า การทำให้ประจักษ์ หมายถึงประสพเอง; คำว่า “การทำนิพพานให้แจ้ง” พยางค์ไม่สู้สะดวกสำหรับคนทั่วไป จึงเสี่ยงมาใช้คำว่า “บรรณนิพพาน” แต่ต่อไปบางทีจะใช้คำว่า “การประจักษ์แจ้งนิพพาน” แทนไปบ้าง เพราะดูเหมือนจะหลีกเลี่ยงความเข้าใจผิดได้ดีกว่าคำว่า บรรณนิพพาน; ส่วนคำว่าบรรณนั้น ตรงกับบาลีว่า “อริคม” (รูปกริยาเป็น อริคจฺจติ เป็นต้น) และ “ปตฺติ” (รูปกริยา และคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพานหลายแห่ง แต่ที่รองลงมา และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา

สัจฉิกิริยา และกลุ่ม สัจฉิกโรติ เช่น ม.อ.14/50/47; ส.ม.19/44/14; 281/74; อ.ง.เอก.20/42/9; อ.ง.จก.ก.22/339/473; ข.ป.ปฏิ.31/674/583; ที.ม.10/273/325; 300/351; ม.ม.12/132/103; 152/127; ม.อ.14/397/269; ส.สพ.18/497/310; 513/321; ส.ม.19/679/190; 754/223; 823/248; อ.ง.ติก.20/514/285; อ.ง.จต.ก.21/194/266; อ.ง.จก.ก.22/297/351; 301/364; อ.ง.นวก.23/241/445; ข.ข.25/6/4; ข.ส.25/318/377; สัจฉิกรณ เช่น อ.ง.อ.2/269; 3/237; ขุ.ทก.อ.167; ส.ต.อ.2/120; ที.อ.3/307; ม.อ.2/315; 3/471; วิภ.ก.อ.671

กลุ่ม อริคจฺจติ เช่น ร้อยแก้ว = ม.ม.12/326/332; ในคาถา เช่น ส.ส.15/101/31; ส.นิ.16/699/324; ข.อ.ติ.25/282/310; ข.เถร.26/400/427; อ.ง.ติก.20/497/207; อ.ง.ป.ญ.จก.22/179/239; ข.วิมาน.26/50/88; ข.เถร.26/448/457

กลุ่ม ปตฺติ, ปตฺต มาในคาถาล้วน เช่น ข.ธ.25/20/33; ข.เถร.26/474/502; ที.ปา.11/365/288; ม.ม.12/391/421; ส.ส.15/740/278; 845/315; ข.ส.25/311/361; 357/412; ข.เถร.26/401/434; ข.เถร.26/421/445; 432/449

คำนอกจากนี้มิใช่กับนิพพานเพียงประปราย และส่วนมากมาในคำร้อยกรองคือ คาถา ได้แก่รูปต่างๆ ของคำกริยาต่อไปนี้เป็น อาราเชติ (ให้สำเร็จ) มุสตี (สัมผัส, ถูกต้อง) จจฺจติ (ถึง) ลภติ (ได้)

บันทึกที่ 2 : ในฉน เจริญวิปัสสนา หรือบรรณมรรคผล ได้หรือไม่?

มักมีผู้สงสัยว่า ในฉน จะเจริญวิปัสสนาได้หรือไม่ หรือว่าจะใช้ปัญญาพิจารณาสิ่งใดๆ ได้หรือไม่ ผู้ที่เข้าใจว่าไม่ได้ มักอ้างเรื่ององค์ฉนว่า ในปฐมฉนมานมวิตกและพิจารณา พอดีจะคิดอะไรได้บ้าง แต่ฉนสูงขึ้นไปมีอย่างมากก็เพียงปีติ สุข และเอกัคคตา จะคิดจะพิจารณาอะไรได้อย่างไร ความจริงองค์ฉนเป็นเพียงองค์ประกอบที่เป็นเกณฑ์ตัดสินว่าภาวะจิตนั้นเป็นฉนหรือไม่และเป็นฉนขั้นใด มิใช่หมายความว่าในฉนมีองค์ธรรมเพียงเท่านั้น อันที่จริงนั้น ในฉนมีองค์ธรรมอื่น ๆ อีกมากมาย ดังที่ท่านบรรยายไว้ทั้งในพระสูตรและพระอภิธรรม (ชั้นเดิม) เช่น ม.อ.14/158/118 กล่าวถึงฉนตั้งแต่ปฐมฉนถึงอภิญญาญาณตนะทุกชั้นล้วนมีองค์ธรรมเช่น ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ เป็นต้น ใน อภ.ส.34/139/44-274/108 แสดงองค์ธรรมทั้งหลายในฉนต่าง ๆ ทุกระดับ โดยเฉพาะในฉนที่

เป็นโลกุตตระ (ส.กณฺ ๓.๓๖๖ ว่าเป็นฌานอัปปนาชั่วขณะจิตเดียว) มีทั้งอินทรี 5 คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มืองค์มรรคครบทั้ง 8 มีสมณะและวิปัสสนาและองค์ธรรมอื่นอีกมาก (อภิ.ส.๓๔/196/83) วินย.ฎีกา.๒/271 และ วิสุทธิ.ฎีกา 1/254 ขยายความหมายของข้อความอย่างที่พบในปฏิส.๑.159, วิสุทธิ.๑/190 และ นิท.๑.๑/164 ให้เห็นชัดว่าสมาธิและปัญญาเกิดขึ้นได้โดยเป็นธรรมชาติควบคู่กันในฌานจิต ส่วนที่ว่า เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ จะคิดจะพิจารณาอะไร ได้อย่างไรนั้น พึงเข้าใจว่า ที่ไม่มีวิตกและวิจารณ์ก็เพราะจิตตั้งมั่น มีกำลังแน่วแน่เป็นอย่างมากแล้ว จึงไม่ต้องคอยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์(วิตก) ไม่ต้องคอยประคองจิตให้เคล้าอยู่กับอารมณ์ (วิจารณ์) ต่อไปอีก จึงยังทำงานพิจารณาได้ดียิ่งขึ้นกว่ามีวิตกวิจารณ์; ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค (วิสุทธิ.๓/206) แสดงวิธีเจริญวิปัสสนาว่า “บุคคลที่เป็นสมถยานิก ออกจากฌานใดฌานหนึ่งในบรรดาอุปฌานและอุปฌานทั้งหลาย เว้นแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว จึงกำหนดพิจารณาองค์ฌานทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบรวมกับองค์ฌานนั้น โดยลักษณะและรสเป็นอาทิ” คำอธิบายที่ว่า “ออกจากฌาน...แล้ว พึงกำหนด” นั้น มองแง่หนึ่งอาจถือว่าเป็นเพียงแสดงตัวอย่างวิธีปฏิบัติแบบหนึ่ง เพราะในฎีกาที่อธิบายความตอนนี้อง (วิสุทธิ.ฎีกา 3/398) ได้ไขความไว้ว่า “คำว่าสมถยานิก เป็นชื่อของผู้ดำรงในฌาน หรือในอุปปจาระแห่งฌาน บำเพ็ญอยู่ซึ่งวิปัสสนา”

อย่างไรก็ตาม เรื่องที่ว่า การบำเพ็ญวิปัสสนา จะอยู่ในฌานหรือออกจากฌานก่อนแล้วจึงทำก็ได้ หรือว่า อยู่ในฌานทำไม่ได้ จะต้องออกจากฌานเสียก่อนจึงจะทำได้นี้ ดูเหมือนว่า อรรถกถาฎีกาทั้งหลายยังขัดแย้งกันอยู่บ้าง หลักฐานที่กล่าวถึงการบำเพ็ญวิปัสสนาในฌาน นอกจาก อง.๑.๓/352 และวิสุทธิ.ฎีกา 3/398 แล้ว ได้พบอีกเพียงแห่งเดียวคือ ที่.๑.๒/143 ซึ่งกล่าวถึงพระอรหันต์ปัญจวิมุขว่า “พระปัญจวิมุขมี 5 อย่างคือ พระสุกขวิปัสสก 1 และท่านผู้ดำรงอยู่ในฌาน 4 ฌานใดฌานหนึ่งมีปฐมฌานเป็นต้น บรรลุอรหัตผล (อีก 4)” หลักฐานนอกจากนี้ล้วนแสดงการปฏิบัติแบบออกจากฌานก่อนเป็นพื้น เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยตรง จะมีข้อความทำนองเดียวกันว่า “เข้าฌาน ออกแล้ว กำหนดองค์ฌานและธรรมที่ประกอบรวมกับฌานนั้น...” หรือ “เข้าฌาน ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย...” หรือ “ออกจากสมาบัติแล้ว พิจารณาสมาบัติธรรม...” หรือ “ออกจากฌานแล้ว พิจารณาฌานธรรม...” เป็นต้น (ดู วินย.๑.๑/525,529; ที่.๑.๒/482; ม.๑.๑/343; ส.๑.๓/382; อง.๑.๒/13; สุตต.๑.๒/511; นิท.๑.๒/247,338; วิสุทธิ.๒/79; 3/313; ฯลฯ) หลักฐานเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า มติทั่วไปของอรรถกถา ถือว่าถ้าเข้าฌานแล้วจะต้องออกจากฌานก่อน จึงจะบำเพ็ญวิปัสสนาได้ ข้อที่ขัดแย้งกันเช่นนี้ จะยุติอย่างไร ไม่ปรากฏคำชี้แจงโดยตรงในอรรถกถาหรือฎีกา และยากที่จะค้นคำอธิบายออกมาได้ แต่ก็พอหาข้อประนีประนอมได้โดยเก็บเหตุผลจากที่ต่าง ๆ มาเชื่อมต่อกันดังต่อไปนี้

คำบรรยายวิธีบำเพ็ญวิปัสสนาโดยออกจากฌานแล้วพิจารณาสังขารนั้น ได้แบบมาจากคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎกนั่นเอง ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ ในคัมภีร์ ขุ.สุ.๒๕/438/548 มีข้อความสั้น ๆ ตอนหนึ่งว่า “บุคคลรู้จักกรรมที่ปรุงแต่งให้เกิด อากิญจัญญายตนะว่า มีนันทิเป็นสังโยชน์ ครั้นรู้จักอย่างนี้แล้ว แต่ที่ย่อมเห็นแจ้ง (= บำเพ็ญวิปัสสนา) ในอากิญจัญญายตนะนั้น” ข้อความตอนท้ายที่ว่า “แต่นั้น ย่อมเห็นแจ้งในอากิญจัญญายตนะนั้น” คัมภีร์จุฬินทเทศ ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรองในพระไตรปิฎก (ขุ.จุ.๓๐/487/233) อธิบายขยายความออกไปว่า “หมายความว่า บุคคลนั้นเข้าอากิญจัญญายตนะแล้ว ออกจากอากิญจัญญายตนะนั้นแล้ว เห็นแจ้ง (ทำวิปัสสนา) ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลาย ซึ่งเกิดในอากิญจัญญายตนะนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์...” (ในอรรถกถาของคัมภีร์ทั้งสองนี้คือ สุตต.๑.๒/523; นิท.๑.๒/298 ก็มีคำอธิบายทำนองเดียวกัน)

คำอธิบายเรื่องนี้ ในคัมภีร์ชั้นรองก็ดี ในคัมภีร์รุ่นอรรถกถาฎีกาก็ดี ล้วนจัดได้ว่าเป็นแนวอิทธิธรรมทั้งสิ้น ธรรมดาว่า คัมภีร์สายอิทธิธรรมนั้น ย่อมพยายามวิเคราะห์ธรรมทั้งหลายออกไปอย่างละเอียด เมื่ออธิบายเรื่องจิต วิเคราะห์ออกไปเป็นขณะ ๆ แสดงให้เห็นการทำงานของจิตโดยสัมพันธ์กับธรรมอย่างอื่น เช่น การเกี่ยวข้องกับอารมณ์ เป็นต้น ในกรณีที่จะอาศัยฌานเพื่อบำเพ็ญวิปัสสนานี้ ขณะอยู่ในฌานสมาบัติแท้ ๆ ยังทำวิปัสสนาไม่ได้ เพราะอารมณ์ของฌาน

นั้นอย่างหนึ่ง ส่วนอารมณ์ของวิปัสสนาเป็นอีกอย่างหนึ่ง ขณะอยู่ในฌาน จิตแนบอยู่กับอารมณ์ของฌาน การพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกับจิตที่เข้าสมาบัติ เป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้ (อง.อ.2/447) ดังนั้น จึงต้องออกจากอารมณ์ (ของฌาน) เสียก่อน (วินย.อ.1/269) เพื่อจะได้เปลี่ยนอารมณ์ใหม่ ซึ่งก็หมายความว่า ต้องออกจากฌานนั่นเอง การออกจากฌานนั้นก็ไม่มีอะไรมาก เพียงให้กระแสจิตซึ่งแนบอยู่กับอารมณ์ของฌานนั้นขาดตอนลงเสียด้วยการตกภวังค์ การที่จิตตกภวังค์นั้นเองคือการออกจากฌาน (ม.อ.2/40; อง.อ.3/170,374; วิภค.อ.605; วินย.ฎีกา2/359; 4/137; วิสุทธิ.ฎีกา1/263) เมื่อออกจากฌานแล้ว ในกรณีนี้ จิตก็ขึ้นสู่วิวีตอีกในทันที และด้วยอิทธิพลของฌานสืบเนื่องมา จิตก็แน่วแน่เป็นอัปปนาสมาธิต่อไปอีก (มิใช่หมายความว่า เมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้ว จิตจะกลับมาสู่สภาพุ่นวายหรือหวั่นไหวตามปกติอย่างที่อาจจะเข้าใจกันไป) บุคคลผู้นั้น ดำรงอยู่ในอัปปนาหรือใช้จิตที่เป็นอัปปนาสมาธินั่นเอง (วิสุทธิ.1/239; 2/195) เจริญวิปัสสนา โดยกำหนดพิจารณาองค์ฌานทั้งหลาย (หรือจะพูดให้กว้างเพื่อคลุมถึงธรรมอย่างอื่นที่มีอยู่ในฌานทั้งหมดก็ว่า) พิจารณาฌานธรรม ฌานสัมปยุตตธรรม สมาปัตติธรรม สมาปัตติสัมปยุตตธรรม จิตและเจตสิกที่เกิดในฌานหรือพิจารณาสังขารทั้งหลาย ก็ได้ทั้งสิ้น) ในฌานหรือสมาบัติที่ตนเพิ่งออกมานั้นจนเห็นไตรลักษณ์ (เรียกว่ากำหนดองค์ฌาน ฯลฯ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) สมาธิที่มั่นคงขึ้นด้วยการได้ฌานสมาบัติแล้วนี้ จะช่วยให้การบำเพ็ญวิปัสสนาสะดวก คล่อง สำเร็จผลง่ายมากขึ้น ยิ่งได้ภิกขุญาด้วยแล้วก็ยิ่งดี (วิสุทธิ.2/197) ข้อนี้นับว่าเป็นส่วนดีหรือเป็นคุณค่าพิเศษของการเจริญสมถะก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาภายหลัง การเจริญวิปัสสนาด้วยการเข้าฌานสมาบัติก่อน เมื่อออกจากฌานสมาบัติแล้วจึงใช้จิตที่เป็นสมาธิแข็งกล้าสืบทอดมาจากกำลังฌานนั้นกำหนดพิจารณาสังขารอย่างทีกล่าวนี้อรรถกถาบัญญัติศัพท์ขึ้นมาเรียกว่า เจริญวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท หรือทำฌานให้เป็นบาทของวิปัสสนา (หรือทำสมาบัติให้เป็นบาทของวิปัสสนา) และฌานสมาบัตินั้น ก็เรียกว่าฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนา หรือสมาบัติที่เป็นบาทของวิปัสสนา หรือฌานจิตที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา (วิปัสสนาบาทกฌาน, วิปัสสนาบาทกสมาบัติ, บาทกฌาน ฯลฯ เช่น ที่.อ.2/537; ม.อ.3/665; ปฏิส.อ.234-6; สกคณิ อ.355-358 วิภค.อ.156 วิสุทธิ.312-314; วินย.อ.1/173 = ม.อ.1/171 อง.อ.2/13; วินย.อ.1/188 = ที่.อ.1/277 = ม.อ.1/174 = อง.อ.2/190 = ปญจ.อ.125; วินย.อ.1/290 = ที่.อ.3/108,251 = ม.อ.2/115 = ส.อ.1/33 = นิท.อ.1/147 = วินย.ฎีกา 1/691; ม.อ.2/197 = นิท.อ.2/25 = วินย.ฎีกา2/82; ม.อ.2/468; 3/569,571; วิภค.อ.537; ม.อ.3/606; อง.อ.1/242, 537; ม.อ.1/196,257; 2/316; ฯลฯ) เรียกตามขั้นของฌานสมาบัติที่เป็นบาทนั้นว่า ทำปฐมฌานให้เป็นบาท ทำทุติยฌานให้เป็นบาท ฯลฯ ทำอภิกขุญาจนฌานให้เป็นบาท เป็นต้น หรือว่า วิปัสสนามีปฐมฌานเป็นบาท วิปัสสนามีทุติยฌานเป็นบาท วิปัสสนามีอรูปสมาบัติเป็นบาท ฯลฯ ยิ่งฌานที่เป็นบาทสูงเท่าใด สมาธิจิตที่ใช้ทำวิปัสสนาก็ยิ่งประณีตมั่นคงมากขึ้นอยู่ในระดับของฌานสมาบัติที่เป็นบาทนั้น ปัญญาที่เป็นตัววิปัสสนาก็อาจถูกเรียกแยกเป็นขั้น ๆ ตามฌานสมาบัติที่เป็นบาท เช่น เรียกว่า วิปัสสนาปัญญาในระดับปฐมฌาน หรือปฐมฌานวิปัสสนาปัญญา (อง.อ.3/359) เป็นต้น และมรรคคือการตรัสรู้ที่จะเกิดขึ้นก็จะประกอบด้วยฌานสมาบัติระดับเดียวกับที่ใช้เป็นบาทนั้นเช่นกัน (เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมรรคกับฌานที่เป็นบาท พึงดูรายละเอียดและความเห็นซึ่งแปลกออกไป ที่ สกคณิ อ.355; วิสุทธิ.3/312 เป็นต้น ซึ่งได้อ้างแล้วข้างต้น) ทั้งนี้ ยกเว้นแนวสัญญาธานาสัญญาตนะ และสัญญาเวทียัตนโรธ

เท่าที่กล่าวมานี้ พอให้เห็นได้ว่า คำพูดว่า บำเพ็ญวิปัสสนาในฌานก็ดี ออกจากฌานแล้วบำเพ็ญวิปัสสนาก็ดี ไม่ขัดแย้งกัน อย่างแรกเป็นการพูดนัยกว้าง จะว่าเป็นการพูดแบบปริยาย หรือสำนวนพระสูตรก็ได้ ตามนัยนี้ คำว่า ฌานหมายถึงทั้งตัวฌานเองแท้ ๆ และภาวะจิตที่เรียบสม่าเสมอมั่นคงด้วยกำลังของฌานนั้น ที่ว่าบำเพ็ญวิปัสสนาในฌานก็คือเมื่อเข้าฌานแล้วใช้ภาวะจิตที่ตั้งมั่นด้วยกำลังฌานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ส่วนคำพูดอย่างหลัง (ว่าออกจากฌานแล้วบำเพ็ญวิปัสสนา) เป็นการพูดนัยจำเพาะ จะว่าเป็นการพูดโดยนัยปริยาย หรือ สำนวนพระอภิธรรมก็ได้ (ท่านว่าสุดต้นตอเทศนาเป็นปริยายกถา อภิธรรมเทศนา เป็นนัยปริยายกถา—สกคณิ อ.452; วิสุทธิ.ฎีกา2/172) ตามนัยหลังนี้ คำว่า